

avec le seul θ . Or Mq emploie le singulier *ժողովուրդա* (sic) comme geo 2 «populum hunc» («hunc» traduit sans doute θ). Geo 1, d'après le grec, met «eos». Les mss. arméniens autres que Mq ont dû corriger d'après un texte grec conforme à θ .

Mc. VI, 45. Tous les mss. grecs portent: *ἡναγκασεν τους μαθητας αυτου εμβηναι εις το πλοιον και προαγειν εις το περαν* et l'ensemble des mss. césariens ajoutent *αυτον* après *προαγειν*. L'arménien traduit littéralement, sauf qu'il omet *αυτου* après *μαθητας*. Or Mq omet également *αυτον* après *προαγειν*: *յառաջագոյն երթալ* sans *քան զնա*. C'est la leçon de geo 1 qui n'a pas conservé l'omission de *αυτου* maintenue dans le seul geo 2.

Les exemples cités paraissent assez nombreux pour mettre en lumière l'importance du Tétraévangile de Moscou. Sans doute, nous l'avons montré, chacune de ses variantes doit être critiquée soigneusement. Comme on l'a dit, bien des particularités qu'il présente sont de «simples erreurs imputables au copiste». Mais l'on ne saurait affirmer que toutes «résultent de correction, non d'une tradition ancienne». L'étude du modèle grec césarién de la version arménienne et la publication de l'ancienne version géorgienne permettent aujourd'hui, ce semble, de revenir sur ce jugement trop sévère du grand défricheur que fut M. Macler. Il ne nous reprochera pas de tenter ainsi une réhabilitation de cet antique document qu'il fut, en somme, le premier à étudier méthodiquement et à révéler au public occidental.

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ս Ո Ւ Ի Բ Գ Ի Բ Ե Ի Մ Է Զ

Հ Ա Յ Ե Բ Ո Ւ Թ Ո Ր Գ Ո Մ Ա Կ Ա Ն Ժ Ա Գ Ո Ւ Մ Ը *

§ 1. Թ Ո Ր Գ Ո Մ-Թ Ո Ր Գ Ա Ր Մ Ա-Թ Ա Գ Ա Ր Ա Մ Ա-Թ Ի Լ-Գ Ա Ր Ի Մ Մ Ո Ւ

«Ի տանէ Թորդոմայ ճիովք եւ հեծելովք եւ ջորովք ցին զվաճառս քո»¹: Այս *bēl tōgār mād̄h*, եօթանասնից Թոգարմա եւ Թորգարմ, վուլգատա *Thogorma*, որ աղբահամարին մէջ² իբրեւ երրորդ որդի Գոմերի յառաջ կը բերուի, ճայնական կերպով բոլորովին կը համապատասխանէ արդէն Բողագրէօյի արձանագրութիւններու մէջ յիշուած Թեգարամա (Tegarama) կամ Թագարամա անուան, որուն զիբքն այս արձանագրութիւններու հիման վրայ կարելի է սպասուածայէս որոշել:

KBo III, 1. I, 38, Թելիպինուշի³ մէկ արձանագրութեան մէջ սուր Թա-գա-րա-մա կը յիշուի: Գժբախտաբար արձանագրութիւնս սակաւաւոր է, բայց որովհետեւ անկէ քիչ մը առաջ (տող 36) Կարգամիշ կը յիշուի, ըստ այսմ Թագարամա այս քաղաքին քովերը փնտռելու ենք:

Թեգարամայի զիբքին մասին ամէն տա-րակոյս կը փարատէ KBo IV, 4. III, 18 յջբ.: Արձանագրութիւնս կը բովանդակէ Մուրշիլի 8—11 տարիներու տարեգրութիւնները: Ասկէ կ'իմանանք, որ Մուրշիլ Կարգամիշէն դէպի Թեգարամա արչաւեց եւ թէ արչաւանքն ասկէ դէպի Հայաշա յառաջ սլտի երթար: Սակայն այս արչաւը տեղի չունեցաւ, որովհետեւ «տարին շատ կարճ եկաւ», եւ Մուրշիլ զիբքն դէպի Հարրան⁴:

* Հեղինակը կը ներկայացնէ հոս հայերէն խմբագրութեամբ վերջին գրուած իր Armenien in der Bibel աշխատասիրութեան, որ 1929ին քաղաքիս Համալսարանին աստուածաբանական բաժնին ներկայացուցած էր իբր յոկտոբրեան քննաճառ եւ նոյնքա լոյս տեսաւ Ս. Գրքի հայ. քարգմանութեան 1500ամեայ տարեգարձին առթիւ: Հեղինակը կը խոստանայ գործին մնացած մասերը հատուած հատուած տալ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի էջերուն մէջ: Հետեւեալ համառոտագրութիւնները գործածուած են յօդուածիս մէջ. CT = Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the Brit. Museum, London 1896; KB = Keilschriftliche Bibliothek, Sammlung der assyrischen und babylonischen Texte, herausgegeben von Schrader, Berlin 1883; KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig 1916; KTS = Die Keilschrifttexte Sargons. Nach den Papierabklatschen und Originalen neu herausgegeben von H. Winckler, Leipzig 1889; VAB = Vorderasiatische Bibliothek, Leipzig 1907. Խմբ.

¹ Եզեկ. Իէ, 14. տե՛ս նաեւ ԼԸ, 6:
² Ծննդոց Ժ, 3 — Ա. Մնաց. Ա, 6:
³ Տառագարձութիւն եւ Թարգմանութիւն առ Friedr. Hrozný, Boghazköi-Studien, III (Leipzig 1919), 90 յջբ.:
⁴ J. Friedrich, Aus dem hethitischen Schrifttum

- 18. Ապա ելայ չուեցի կարգամիշ⁵ երկրէն:
- 19. Ապա չուեցի Թեգարամա երկիրն: Երբ ես
- 20. Թեգարամա քաղաքը հասայ, այն ժամանակ ինձի եկան Նուվանցաշ (Nuwansaš) մատակարարապետը,
- 21. եւ Թեգարամա քաղաքին բոլոր մեծամեծներն ընդ առաջ:
- 22. Ապա պահեցին զիս հոն: Եթէ դեռ Հայաշա քաղաքը
- 23. արչաւած ըլլայի, ասոր համար տարին բաւած պիտի չըլլար,
- 24. եւ մեծամեծներն ըսին ինձի. «Ասոր համար տարին չափազանց կարճ է,
- 25. եւ դուն, մեր տէրը, մի՛ չուեր դէպի Հայաշա»: Այն ժամանակ
- 26. չարչաւեցի դէպի Հայաշա, այլ դէպի Հարրան:
- 27. Այն ժամանակ բանակս Հարրան եկաւ,
- 28. եւ ես բանակը հոն բերել տուի:

Թեգարամա կը յիշուի դարձեալ KBo V, 6. II, 27, 30, 38 եւ KBo VI, 28. յառաջակողմ 12, Հատուածի 9. Ի մէկ հրովարտակին մէջ: Վերջին տեղիքիս համաձայն «Թշնամիին Իշուվա երկրէն կու գայ եւ Թեգարամա երկիրը կ'աւերէ»:

Ըստ այսմ Թեգարամա Կարգամիշի, Իշուվայի եւ Հարրանի մէջտեղը փնտռելու է: Որովհետեւ Իշուվա ծովաց աշխարհը կը համարուի⁶, ըստ այսմ Թեգարամա Եփրատին քով Կարգամիշի եւ Նարբերդի միջեւ ըլլալու է:

Ազրիւրները յաջորդ դարերու համար Թորգոմի մասին կը լռեն: Միայն Ը. դարու վերջերն ասորական արձանագրութիւններու մէջ վերստին կը յիշուի: Ասորեստանցիք ժողովրդական ստուգարանութեամբ Թեգարամայէն Թիլ-գարիմու յորինեցին, ըստ որում այս անուան մէջ Թիլու («աւերակ») բլուրը»

I (1925), 9 առ Fr. Schmidtke, Die Japhetiten der biblischen Völkertafel (Breslau 1926), էջ 49.
⁵ Անունս կը յիշուի նաեւ Ս. Գրքի մէջ քանի մ'անգամ, այսպէս երեւ. ԽԶ, 2 երբ. karkmish, ասոր. karkmuš, թէեւ յուն. Χαρκαμίσ (չէ. 26, 29) ունի, հայը կը ներկայացնէ ուղիղ ձեւը Գարգամիս, ինչպէս եւ Չարկամիս: Իսկ Ա. եզր Ա, 25 հայն ունի կարգամիս ըստ յուն. Χαρκαμύς: այն տարբերութեամբ որ նուրբ եւ թաւ դրերու կարգերն երկու բնակիչներու մէջ իրարու հակառակ են, իսկ վուլգ. (III, Esdrae, 1, 25) ունի զարձեալ Carchamis — աչքի կը զարնէ հոս ալ նուրբ եւ թաւ դրերու կողմանէ տառադարձութեան միջոցով չըլլալը:
⁶ Տե՛ս Fr. Schmidtke, Die Japhetiten der biblischen Völkertafel, էջ 50.

բառին մնացորդը դտան⁷: Հին Կտակարանի զրբերն անուանս նախնական ձեւը պահած են: Թէ Թիլ-գարիմու իրապէս յետագոյն ժամանակի ձեւն է, անտարակուսելի կերպով կ'ապացուցանեն նաեւ Բողագրէօյի ակկադեան արձանագրութիւններն, որոնք տակաւին միշտ Թեգարամա կը զրեն⁸:

Սարգոնի եւ Սենեքէրիմի (Sanherib) ասորական արձանագրութիւնները Թիլ-գարիմու սյլ եւս երկրի անուն չեն ճանչնար, այլ միայն քաղաքի անուն⁹:

Սարգոն 712ին Մելիդուի Տարխունազի թագաւորին դէմ կ'արչաւէ, որովհետեւ հարկ վճարելը զլացած էր¹⁰: Սարգոն անոր Մելիդու (յետագայ ժամանակի Մելիտինէ), մայրաքաղաքը կը նուաճէ: Տարխունազի Թիլ-գարիմու բերդը կը քաշուի: Սակայն Թիլ-գարիմուն ալ կը բաւաւոր եւ Տարխունազի ընտանիքով եւ 5000 ռազմիկներով դերի կը բռնուի: Թիլ-գարիմուի եւ շրջակայ երկրին մէջ, որ Կամմանու¹¹ անունով երեւան կը գայ, նոր գաղթականութիւն կը հաստատուի եւ ասորեստանեան պետութեան հետ կը միացուի: Հիտիտական Թեգարամայի սահմանին մէջ՝ այժմ Եփրատի արեւմտեան կողմը, փնտռելու ենք Մելիդու, Կամմանու եւ անմիջորդապէս Եփրատի եզերքը Կումմուխու (յետագայի Կումադենէ):

Սենեքէրիմ 695ին կը կոռէր Թիլ-գարիմուի դէմ, ուր Գուրդի անունով մէկը թագաւորութիւն մը հաստատած էր: Սպարապետ մը յաջողեցաւ Թիլ-գարիմու նուաճել, սակայն քաղաքն աւերելէն ետք Գուրդի ուժեղ բանակէն ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ¹²: Սենեքէրիմի ժամանակ հին Թագարամայի երկիրը քերիմի ժամանակ կը յիշատակուի: Թիլ-գարիմու ալ կը յիշուի երբեմն իբրեւ Թարալ իմամու ալ կը յիշուի երբեմն իբրեւ Թարալ

⁷ E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches (Leipzig 1920), 84; Schmidtke, առջ. 50.
⁸ Fr. Delitzschէն ի վեր (Wo lag das Paradies?, էջ 246) բոլոր մասնագէտները միաբան են թէ Թիլ-գարիմու եւ Թոգարամ նոյն են:
⁹ Forrer, առջ. 75 կը միտի Թիլ-գարիմու այսօրուան Կիրքին հետ նոյնացնել, որովհետեւ անուանս մէջ կ'ուզէ նշմարել Գարիմու: Ըստ Պաղովէոսի հոս մէջտեղ ժամանակ քաղաքս Caurena կը կոչուէր: Կիրքին այսօր Ակնի եւ Արարիկի եւս Կամմանուի նշանաւոր վայրերէն է:
¹⁰ Տարեգրութիւնները 178 յջբ. = KTS I, էջ 30 եւ շեղագործ արձանագրութիւնը 78—83 = KB II, 62 (KTS I, էջ 112):
¹¹ Անունս իր գոյութիւնը պահեց յետագայ ժամանակի Կամման անունով, որ կը գտնուի Սիհուն (Sarus) գետին արեւելեան ճիւղին վրայ (Սառան):
¹² Forrer, Provinzeinteilung, էջ 80 յջբ.; Schmidtke, առջ. էջ 51.

աշխարհի քաղաքը¹³ : Սակայն Սենեքերիմէն հազար թիւ-գարիմմու նաեւ իբրեւ քաղաք կ'աներեւութանայ արձանագրութիւններէն, որովհետեւ 695էն ի վեր թիւ-գարիմմուի երկիրն այլ եւս ասորեստանցիներու ձեռքը չէր : Թիւ-գարիմմու երկիրը կամաց կամաց իր նշանակութիւնը կորսնցուցած ըլլալու է եւ երկիրն, ինչպէս ըսուեցաւ, Թաքալ կոչուեցաւ : Սակայն ասկէ չի հետեւիր թէ ազգահամարին ասոր հայոց տեղիքը կամ գէթ անոր ազդերն 712ի եւ 695ի ժամանակները գրուած պէտք է ըլլայ, ինչպէս Forrer կը կարծէ¹⁴ : Այս կարծիքը հիմնուած է այն եւթագրութեան վրայ թէ Ս. Գրքի այս տեղիքն ասորեստանեան ազդերը մ'ունեցած է, որ անկարելի է : Որովհետեւ Թեգարամա անունն, ինչպէս Բողաղքէօյի արձանագրութիւնները կը հաւաստեն, շատ աւելի հին է քան ասորեստանեան արձանագրութիւններու թիւ-գարիմմու եւ Ս. Գրքին անուանս հնազոյն ձեւը պահած ըլլալուն, ասորեստանցիներու կողմանէ ուղղակի ազդուած ըլլալու պարագան անհիմն կը թուի¹⁵ :

Ինչպիսի՞ ժողովուրդ կը բնակէր Թողարմայի մէջ : Հին հիտիտներու տիրապետութեան ժամանակ Թողարմայի ժողովուրդը Միտաննի ժողովուրդ եղած ըլլալու է. որովհետեւ Թողարմա Միտաննիի սահմանակից է եւ Շուպրիլուլիում կը կոչուի Միտաննիի Տուչրատայի դէմ Թողարմայի համար¹⁶ :

¹³ Nabî-Jûnus բլուրին արձանագրութիւնը, տող 19 = KB II, 118: Տես նաեւ CT XXVI, Թիւ 1, սիւնակ V, 2 յ. : Արձանագրութիւններու համաձայն այս Տարալ ըսուած երկիրը սահմանակից էր Կուէի (Կիւրիկայի) : Կիւրիկայի արշաւանքի ժամանակ Տարալցիները մասամբ փճացան, մասամբ դէպի հիտիտքուցան : Հերոդոտոսի ժամանակ (III, 94; VII, 78) ասոր իբրեւ Եփագրոյ Սեւ ծովու եզրերը՝ յետագայ ժամանակի Պոնտոս նահանգին մէջ երեւան կու գան եւ մտքացիներու հետ պարսկական պետութեան ժողովուրդները կը կազմեն : Արդէն Հեկատէոս Միլետացին (իբր 500ին) կը ճանչնայ Տիրալցիները Սեւ ծովու հարաւային եզրերը (F. Jacoby, Fragmente der griechischen Historiker I [1923], 31, Թիւ 204 առ Schmidtke) : Նաեւ Ս. Գրքի համաձայն թորէլ (Θορέλι), երբ. ܘܪܝܐ, ܘܪܝܐ ընդհանրապէս Մոսորէ կամ Մոսորի

հետ միասին կը յիշուի, հմտ. Ա. Մնացորդայ Ա. 4, Ես. 42. 19, Եզ. 16. 26: Տարալ-Տուրալ-Տիրալցի ինչպիսիքնու մասին տե՛ս Schmidtke, անդ, 86 յ. :
¹⁴ Forrer, Provinzeinteilung, էջ 84.
¹⁵ Հմտ. Schmidtke, անդ, էջ 52, 13 յ. : որուն համաձայն սակայն Երնոց ժ. գլուխը դատելով հոն յիշուած աղբերու անուններէն ամէնէն կանուխ միայն է. դարուն կրնայ գրուած ըլլալ (էջ 18), կարծիք մը, զոր երբեք կարելի չէ ստացուցանել :
¹⁶ KBo I, 1; 17 յ. : Weidner (առ Schmidtke), անդ, 52, ծնթ. 2), Polit. Dokumente aus Kleinasien, 7.

Անիկա ետ կը ստանայ «Թողարմա երկիրն կէսը» եւ այն տեղ, ինչպէս միւս նուաճուած տեղերը հիտիտներ կը բնակեցնէ : Սարգոն հոս կը գաղթեցնէ Սուտի (Suti) ցեղը՝ «անապատի վաշկառուները»¹⁷ : 706ի ժամանակներն Արմէն-Փուրկացիները Գուրգիլի առաջնորդութեամբ Թարալ մտած եւ նոյն իսկ մինչեւ Թիւ-գարիմմու յառաջացած ըլլալու են. այս պատճառաւ ալ երկիրը յետոյ Փոքր-Հայք անունն առաւ¹⁸ :

§ 2. ԹՈՐԳՈՄԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ ԻԲՐԵԻ ԶԻԱՎԱՃԱՌ

Թէ Թորգոմ անունն ապրեցաւ նաեւ այն ժամանակներն, երբ իր մասին սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ ամէն յիշատակութիւն կը գաղբի, կը վկայեն Հին Կտակարանէն յառաջ բերուած տեղիքներն : Ըստ Եզեկ. Իէ, 14 Թորգոմ Տիւրոսի հետ ձիւ եւ գրաստի վաճառականութիւն կ'ընէ, Եզեկ. 1Ը, 6 Թորգոմ կը համարի «ի ծագացն հիւսիսոյ» Գոմերի շարքերուն մէջ : Այս ամէնը կը յարմարի Հայաստանի : Եզեկիէլի տեղիքը կ'ենթադրէ ձիւրուծութեան նշանաւոր երկիր մը : Յայտնի է թէ Թորգոմի քովերը գտնուող տաւրոսեան երկիրն, որ ասորեստանեան արձանագրութիւններու մէջ Musri¹⁹ կ'անուանուի, ձիւրուծութեան շատ յարմար է : Ասկէ կը ստանար Սողոմոն իւր ձիւրը : Գ. Թագ. Ժ. 28 = Բ. Մնաց. Ա. 16 կը կարդանք. «Եւք երիվարաց Սողոմոնի յեղիպոսէ, եւ ի Թեկուայ²⁰ վաճառք արքայի. եւ անուին ի Թեկուայ դնովք» : Պէտք է հոս միտ դնել որ երբայց. misrājim այս տեղ Եզիպոսս թարգմանելն, ինչպէս բոլոր Ս. Գրքի թարգմանութիւններու մէջ կը գտնենք, բոլորովին սխալ է, որով-

¹⁷ Շրեգազարդ արձանագրութիւնը 82 (19) = KB II, 62 (54) կամ KTS I, էջ 112 (98). Sutûի մասին տե՛ս Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln (Leipzig 1915), 1038 յ. :
¹⁸ Forrer, Provinzeinteilung, 81, Schmidtke, անդ, 52.
¹⁹ Տե՛ս Սողոմոնաւոր Ա.ի արձանագրութիւնը (Rawlinson, The Cuneif. Inscr. of West. Asia, հատոր 3, 3, տող 3-5). Թողարմա Ս.ի արձանագրութիւնը, սիւնակ V, 67, 70, 74 եւ այլն = KB I, էջ 15-47:
²⁰ Թէեւ երբ. ուղիղ ձեւով ունի kueh (ܘܪܝܐ)

ինչպէս եւ վուր. Coa, բայց յուն. Θεκουε, ինչպէս եւ Պեչիտոնի Եգրա (կարծես ինչիւր չի վերցնէր որ հոս օի տեղ չ գրուած է, այս երկու գրերը շատ դժբաւ կրնան իբրբոս հետ շփոթիլ) : Արդեօք Եօթան. եւ Պեչիտոնի երբայցեքէնի բացատրական շը կարգացած չեն յի կամ է, թէեւ տեղիքս ձգելու բացատրականով թարգմանուած է :

հետեւ ܘܪܝܘܘ հոս կամ սխալագրութիւն մըն է փոխանակ ܘܪܝܘܘ կամ — գուցէ աւելի հաւանական — վերջավանդի Ծգիբը բնակիչներու անունով (gentilicium) հասկնալու է : Ամէն պարագային «ձիւրուծութեան բոլորութիւն անյարմար Եզիպոսսի»²¹ վրայ առնուելն անտեղի է, արդէն Կուէի՝ որ է Կիւրիկայի հետ միասին յիշատակուելն ասոր հակառակ կ'ելլէ : Այս Musri նոյն է մեր մատենագիրներու Մուգուր, Մգուր, Մնուր ձեւերու²² ներու Գէորգ Կիւրացոյն²³ χλῆμα Μουζουρῶν է կամ Գէորգ Կիւրացոյն²⁴ 36-38, լայնութեան 38-40 աստիճաններու միջեւ²⁴ :

Ինչպէս Պաղեստին, նմանապէս եւ Միւրաղէտք ձիւրուծութեան մասնաւոր յատկութիւն մը չունէին եւ հինաւորաց ժամանակէ ի վեր հոն ձիւ չէին բուծուներ : Զիտն տեղը կը բռնէր «Եւք», որ հոս շատ լաւ կը յաջողէր : Գեղեցիկ, սպիտակ էշեր, որոնք դեռ այսօր ալ Իրաքի գիւղացիներու պարծանքի առարկաներն են, հին ժամանակներն արդէն ծանօթ էին²⁵, ասոնց հետ կային նաեւ գորշագոյն էշեր²⁶ : Թէեւ երկրաբանութեան համար էշն այնչափ յարմարութիւն չունի ինչպէս եղը, սակայն բեռնակրութեան եւ արշաւի համար ամէնէն յարմարն է : Նաեւ իբրեւ կառաքար կը լծուէին բեռնակիր կառքերու²⁷, աստուածներու կառքերուն²⁸ եւ հին ժամանակ նաեւ սովորական ասորիայ մանակները թագաւորներն ու տաճարները բաւական թուով էշերու նախիրներ կը պահէին, հակառակ որ իշու կրկին գոյգ մը ամսական 900 սիլա (378 լիտր) արժաիք կը

²¹ Al. Jeremias, Das Alte Testament im Lichte des alten Orients⁴ (1930), էջ 167.
²² Այս կարծիքն ունի նաեւ Marquart, Untersuchungen zur Geschichte von Erân i Philologus, Supplementband X, էջ 236.
²³ H. Gelzer, Georgii Cyprii descriptio orbis Romani (Leipzig 1890), էջ 49 եւ 183-184:
²⁴ Մգուր եւ նման ձեւերու մասին տե՛ս H. Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen, արատապ. Indogerm. Forschungen, հատ. 16 (էջ 193-140), Straßburg 1907, էջ 128-129:
²⁵ S. Kraus, Talmudische Archäologie (Leipzig 1910-1911), հատ. II, էջ 117: Տե՛ս նաեւ Br. Meißner, Babylonien und Assyrien, հատ. I (Heidelberg 1920), էջ 217 յ. : ընդարձակ կերպով կը խօսի Բաբելոնի իշարուծութեան եւ ձիւրուծութեան մասին :
²⁶ J. N. Straßmaier, Inschriften von Nabukadnezâr, 360. նոյնը՝ Inschriften von Cambyses, I, 1.
²⁷ CT XIV, 11, 8 յ. : հմտ. Zeitschr. für Assyriologie, հատ. XVII, էջ 20.
²⁸ VAB I, 96. VI, 18. VII, 20.

սպառէր²⁹, որովհետեւ ուրիշ կառաքարչ անասուն չունէին :

Սակայն յետոյ «ձիւն» (sîsû) էշը շատ տեւաւոր էր Գլ. ասիկա այն նշանաւոր անասունն էր, որ աստուածներու մէջ կրնար պարծիլ՝ «Առանց ինծի, արշաւողիս [Երիվարա] ոչ մէկ թագաւոր, կուսակալ, տէր եւ իշխան ճանապարհորդութեան կ'ելլէ»³⁰ : Դիւրագրգիւ իշտարը բնականաբար «կը սիրահարի քաջարի երիվարին»³¹. այս պատճառով ալ յետոյ «սպիտակ ձիւն» ասոր իբրեւ ուխտանուէրներու առարկայ կը դառնան³² :

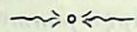
Սակայն երբորդ հագարամեակի վերջին քառորդին³³ առաջին անգամ կը պատահէր ձիւն, եւ տակաւին այն ժամանակ այնչափ ցանցաւոր էր, որ Համուրաբբիի օրէնքին մէջ չի յիշատակուիր : Բայց այնպէս կը թուի թէ յարող դարերուն արագ կերպով տարածուած սէեան թագաւորներուն իրենց Եզիպոսսի բարեկամներուն ուղղած նամակներուն մէջ կը կարգանք անդադար բարեմաղթութեան բանաձեւը. «Դուն, երկիրդ, տունդ, կիներդ, զաւակներդ, մեծերդ, ձիւրդ, կառքերդ լաւ վիճակի մէջ գտնուին»³⁴ : Այս շրջանին ձիւնը Ասիոյ իշխաններուն սիրած նուէրներն էին : Բուրբարուրիաշ երկու անգամ Ամենով-Բուրբարուրիաշ երկու անգամ Ամենով-Սուրբարուրիաշ երկու անգամ Ասորբարալիտ ասորեստանցիներու թագաւորն Ասորբարալիտ անոր կ'առաքէ երկու սպիտակ նոյնը³⁵, եւ Հատտիի Հատտուշիլ թագաւորը նամակի մը մէջ կը գրէ Բաբելոնի Կաղաշման-Էլիլ Բ.ի. «Եղբորս երկիրն մէջ յարդէն աւելի ձի կայ»³⁷ : Ասոր հետ կը համաձայնի Հերոդոտոսի տեղիքը³⁸, թէ պարսիկ սատրապը Բաբելոնաւորի մէջ 800 յովատակներու եւ 16.000 դամարիկներու ասպատան ունէր : Սակայն «Իբրեւ ձիւրուծութեան ամենանշանաւոր երկիրները

²⁹ H. de Genouillac, Tablettes sumériennes archaïques (Paris 1902), Թիւ 34, I (էջ 83); 35, I, II (էջ 86); 36, I (էջ 89) եւ էջ XXXIX.
³⁰ CT XV, 35, 5.
³¹ KB, հատ. VI, տախ. I, էջ 170. Gilgamesh-Epos, տախ. VI, տ. 53 = Ungnad-Greifmann, Gilgamesch-Epos (Göttingen 1911), էջ 31.
³² R. F. Harper, Assyrian and Babylonian Letters (London 1892), Թիւ 268, 13 յ. :
³³ Orientalische Literaturzeitung (Berlin), 1907, էջ 638; 1913, էջ 541.
³⁴ VAB II, 85, 5.
³⁵ VAB II, 83, 57; 91, 37.
³⁶ VAB II, 129, 10.
³⁷ KBo I, Թիւ 10, 41.
³⁸ I, 192.

գրեթէ այն տեղ, ուր մենք Տուն Թորգոմայ կը փնտռենք⁶² :

Մինչեւ հիմայ ըստաճներէն կ'երգրակացնենք թէ Թորգոմով պէտք է հասկնալ Փրիւ- գիւցիներն, ինչպէս Փղաւիոս Յովսեփոս⁶³ կը կարծէ, այլ աւելի ասոնց «գաղթականները» (ἀποικοί), ինչպէս Հերոդոտոս⁶⁴ կը յիշէ, ըստ այսմ Փոխազայերը : Ն. Վ. Ինգլիսեան

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂՐԱՅԻՈՅ ԹՈՒՂԹՆ ԱՌ ՄԱՇՏՈՅ ՎԱՐԿԱԳԵՏ

Եզնիկ Կ. Պոլիս էր 435/36ին, երբ հասան հոն Ղեւոնդ եւ Կորին : Հաւանորէն եկած էր քաղաքս 433/34ին (հմտ. վերը էջ 486), եթէ ոչ աւելի կանուխ՝ 430/31ին արդէն : Թուղթս գրուած կ'երեւայ Եփեսոսի ժողովէն ոչ շատ ետքը : Նպատակն է բացատրել վարդապետին Եփեսոսի ժողովին խոստովանութիւնը : Եզնիկ համարիտ է հոս Կիւրեղեանց :

Այս կարեւոր թուղթը դժբախտարար ամբողջութեամբ չէ հասած մեղի : Ունիմ աչքի առաջ հինգ հատակտորներ, զորոնք կ'ուզեմ համադրել այստեղ :

ԹՈՒՂԹ ԵԶՆԿԱՅ ԱՌ ՍՈՒՐԲ ՄԱՇՏՈՅ

1. Թուղթ [Պրոկղեայ եպիսկոպոսի առ սուրբն Սահակ հայրապետ Հայոց եւ] առ սուրբն Մաժղոց :

Գիրք թղթոց, էջ 1, տ. 1—2, տ. 3 :

Երանի որ հանապազորդ լինիցին ի քաղ- ցրահայեաց տեսիլ աստուածազեղ երեսացը : Եւ զի⁶⁵ ասեմ հանապազ, այլ գոնեայ յաւուրս կամ յամիտս կամ ի տարեկանս : Ասացէ եւ իմ անձն սանապեալ. ո՞՞ անէր զիս արժանի հասանել անկանել յոտս աւետարանչիդ¹ եւ ասել. Մեղայ յերկինս եւ առաջի քո. եւ չեմ արժանի եթէ անուանեցայց քո որդի, այլ հա- մարեաց քոյով բազմագուլթ ողորմութեամբդ իբրեւ զմի ի վարձկանացը : Եւ ուստի⁶⁶ ինձ սպե լինիցի, բայց եթէ յազաւթից սրբոյդ. 4 որ մեծ պատերազմաւ միշտ ի վերայ արժա- նեաց եւ անարժանեաց ամենասուրբն Աս- տուծոյ հատուցանես :

Ի քղբայն եզնիկայ Կողբացոյ քաղգամնչի, զոր գրեաց ի կոստանդնուպոլիս առ երանելին Մաշտոց վարդապետ (ի Հայս) յետ առաջնոյ ժողովոյն Եփեսոսի, յարմար լուծիլ ի պատուոյ գնտար կոստանդնուպոլի եպիսկոպոս :

Կնիք հաւատոյ, էջ 130, տ. 1—20 (| . . . . | հա- տուածը) :

⁶² Տե՛ս նաև N. Adontz, Tarkou chez les anciens Arméniens / Revue des Etudes Arméniennes VII, էջ 183 ղը. :

⁶³ «Թորգոմէս» (որմէ սեռեցան) Թորգոմացի- ներն, որոնք, ինչպէս յոյները կը համարին, Փոխիկացի կը կոչուին» (Antiquit. I, 6, 1 [Niese, § 126]) :

⁶⁴ VII 73. տե՛ս նաև Ed. König, Die Genesis (Gütersloh 1919), էջ 393.

¹ Գիրք թղթոց՝ աւետարանիչս :

|| Եւ վասն հաստատութեան եկեղեցեաց,¹⁵ զոր կարծեաց յանկարծայարոյց հողմ մուլ- բութեան շարժել՝ յազաւթից քոց աւետն սրբութեան գաղարեաց. եւ ի միարանութիւն եկին ամենայն եպիսկոպոսք Հոռոմոց՝ ունել հաստատուն զառաջին Երեքհարիւրոցն հա- 10ւատս. եւ նզովեցին զի մի ոք իշխեսցէ դնել նորաձին ինչ եւ աւտարուտի հաւատս, այլ ի նորին վերայ շինել եւ զնոյն ուսուցանել, խոս- 20տովանել զՔրիստոս Աստուած ճշմարիտ, Որդի Աստուծոյ եւ միածին, ծնեալ ի Հաւրէ յառաջ քան զամենայն արարածս եւ տէր արարիչ ա- մենայնի, եւ զնոյն Բանն Աստուած ի վախճան ժամանակաց զղեցեալ մարմին՝ եղեալ վասն մեր մարդ առանց շրջելոյ եւ անկանելոյ եւ 30խախտելոյ յիւրմէ աստուածական² ինքնու- թենէն եւ ծնեալ ի սուրբ Կուսէն Աստուած՝ ըստ մարմնաւոր Մննդեանն՝ մարդ կատա- ռեալ. եւ կոչի եւ է Կոյն Տիրաձին եւ Աս- 35տուածաձին : Եւ կատարեալն³ Աստուած ասի մարդ կատարեալ ||. վասն զի կատարեալ անդամովք. եւ չնչապատեաց զիւր սուրբ մարմինն եւ ոչ իբրեւ մարդ եւ || :

2. Եզնիկայ Կողբացոյ թա՛ գմանչի (թուղթ) ի Հայս :

Կնիք հաւատոյ, 51, տ. 12—30 :

Մի Աստուած խոստովանիմք յանդիմա- նութիւն բազմանուն հաստուածոցն, ինքնա- 5կաց, անպատճառական, պարզական անյաւ- դական, արարիչ, ամենակալ, ամենազաւր, ամենազործ, հաստիչ եւ կազմիչ երեւելեաց եւ աներեւութից : Եւ ի նմանէն եւ ընդ նմա եւ առ նմին մի ծնունդն անսկզբնակից, արար- չակից, համազաւր, համազործ : Եւ մի Հոգի սուրբ Աստուծոյ մշտնջենաւոր բղխեալ եւ ընդ նմին եւ առ նմին արարչակից եւ զաւրակից 10Հաւր եւ Որդւոյ : Այսպէս կատարեալ սուրբ Երրորդութիւն զաւանի սուրբ եւ ի համաշ- խարհական եկեղեցիս, անմարմին, անզնա- կան, անտարրական, կանխազէտ, յառաջիմաց քան զամենայն արարեալս եւ հաստատեալս, ի մի թագաւորութիւն եւ ի մի աստուածութիւն՝ յերիս անձինս կատարեալս : Զի ոչ անձն Հաւր է անձն Որդւոյ, քանզի ոչ իւրոյ անձինն է Հայր, եւ ոչ անձն Որդւոյ է անձն Հաւր, քան- զի ոչ եթէ իւրոյ անձինն է Որդի. եւ ոչ անձն սուրբ Հոգւոյն է անձն Հաւր կամ Որդւոյ, զի ոչ 15եթէ իւրոյ անձինն է Հոգի, այլ Աստուծոյ Հոգի :

3. Ի քղբէն Եզնիկայ որ առ Մաշտոց : Ձեռ. Երուսաղէմի, Թ. 1110 (նոր՝ 574), թղ. 461 յամէ 1355/63) : Հրտ. Ն. Մատ, Тексты и разыскания V (1903) 61—62 :

Բանն Աստուած ի վաղջան ժամանակաց եղեալ վասն մեր մարդ առանց յեղաշրջելոյ յիւրմէ աստուածութենէն⁴ : Եւ ոչ բաժանի կ'ամուռէլն յերկուս առաջս. եւ ոչ մարդ ոք եղեւ Աստուած յաւելուած Երրորդութեանն. 5

² Գիրք թղթոց՝ յիւրոյ աստուածային : Կնիք հա- տուոյ՝ յիւր աստուածական :

³ Կնիք հաւատոյ՝ ծնեալն :

⁴ Տե՛ս հատակտոր 1, տ. 25—29 :

այլ էն Աստուած եւ Որդի Աստուծոյ արժանի արար լինել մարդ անփոփոխելի եւ անդատին յորովայնէ Կուսին յետ միաւորութեանն Բա- նին ընդ մարմնոյն ոչ ասի մարմին մարդոյ,⁵ այլ մարմին Աստուծոյ⁶ :

4. Եզնիկայ առ սուրբն Մաշտոց : Ձեռ. Վենետիկի Միեթ. Մատ. Թ. 221, թղ. 176ր (յամէ 1255. հմտ. Սարգիսեան, Ցուց. Բ., 321) : Հրտ. Բաղմավէպ, 1889, էջ 321 :

Իբրեւ զիւր մարմին եւ ոչ իբրեւ զմար- մին⁶ մարդոյ ուրուք առանց Աստուծոյ Բա- նին իմանալ է զմարմին, որպէս դանդաչէրն նին իմանալ է զմարմին, որպէս դանդաչէրն նին մարմին եւ նորին արդէն հեղեալ ի փրկու- թիւն աշխարհի. զի մարդ լինել, այլ Աստու- 5ծոյ արժանի արար լինել մարդ՝ առանց շրջե- լոյ եւ փոփոխելոյ յիւրմէ աստուածական հու- թենէն : Եւ ոչ այլ ուրուք են ծառայական կեր- 10ւոյ եւ փոփոխելոյ յիւրմէ աստուածական հու- թենէն : Եւ ոչ այլ ուրուք են ծառայական կեր- վարանքն, զոր այլ ուրուք են ծառայական կե- րուք աներեւոյթ պատկերն Աստուծոյ յորմէ ծնաւ. եւ է նորին պարզիկ կերպարանաց : Եւ ոչ ասի տէրունական մարմինն յետ միութեան 15ի ծննդենէ եւ յորովայն⁷ մարմին մարդոյ Աս- տուծոյ, զոր առ ի մարմնաւորաց. եւ վասն այնորիկ է քաւութիւն ամենայն աշխարհի : Ն. Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ԳԻՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԿԱՆՈՒԹԵԱՆ 1500 ԱՄԵՆԿԸ ՎԻՆԵՆՆԵՑԻ ՄԷՋ

Ամենուրեք, ուր կայ բուռ մը գաղու- թահայ, տոնուեցաւ ցնծալից Աստուածա- շունչ Մատենին հայերէն թարգմանութեան 1500ամեակը :

Ընդհանուրին ուրախութեան ուրախակից տօնախմբեց նոյն բարեգէպ տարեդարձը նաև վիեննայի Միթթարեան Միարանութիւնը քա- ղաքիս հայ Գաղութիւն հետ ձեռն ի ձեռն, տարւոյս Հոկտեմբեր 20ին :

Հայ մշակոյթի պատմութեան լուսա- ւոր մէկ դրուագը կը տօնախմբուէր : Բայց Մ. Գիրքը ըլլալով միջազգային գրականու- թեան ստացուածք եւ նոյնին հայերէն թարգ- մանութիւնն իւր հնութեամբն եւ արժէքովը դրաւելով համասեռ թարգմանութիւններու մէջ ալկանաւոր տեղ, տօնախմբութեան համար ստանար միջազգային գրականութեան համար 15 «Թարգմանութեան թարգմանու- 20թեան» պէտք էր հրաւիրել իւր վրայ համաշ- խարհի ուշադրութիւնը : Այս պատճառաւ ալ

⁵ Տե՛ս հատակտոր 4, տ. 8—18 :

⁶ Բաղմավէպ՝ իբրեւ զմարդոյ :

⁷ Պէտք է իմանալ «յորովայնէ կուսին» :

Յորեկնական Յանձնաժողովը հոգ տարաւ սալ հանդիսին միջազգային նկարագիր :

Մայրաքաղաքիս Միրանաւոր Արքեպիս- կոպոսը Գիտ. Թէոլոգ. Ինստիտուտ եւ Բաղաքա- պետն Գիտ. Ռիխարդ Շմից յանձն առին բա- րեացակամօրէն Տօնախմբութեան պատուոյ հովանաւորութիւնը : Միրանաւոր Արքեպիս- կոպոսն, նախկին ուսուցչուպետն Համալսա- 25րանի Աստուածարանական բաժնի Ս. Գրոց ուսման, յանձնառու եղաւ նոյն իսկ պատուելի հանդէսը բանախօսութեամբ մը :

Տօնախմբութիւնը բացուեցաւ Հոկտեմ- բեր 20ին, առաւօտեան ժ. 10ին Գոհացողա- կան Պատարագով մը, որ մատուցուեցաւ Մայրաքաղաքիս Ս. Ստեփանոս Մայր Եկե- վեցւոյ մէջ : Հրապուրիչ էր հինաւուրց Եկե- ղեցիս ոչ միայն իւր հոյակապ երկնապող դո- թական կամարներով, այլ եւ այնու որ երկար 30թարեր հիւրընկալն եւ ասպնջական եղած էր սուրբ Նշխարաց հայ վկայի մը, Հայաստանցի Ս. Ստեփանոսի — Stephanus de Armenia — որ թափած էր իւր արիւնը աստուածախօս պատ- ղամներու ճշմարտութեան համար :

Առաջին հայերէն Պատարագն էր որ կը հնչէր այս կամարներու տակ :

Հայ Տօնի մասին ծանուցուած էր արդէն ժողովրդեան տեղական թերթերու միջոցաւ : Նաև Ռադիօն յայտարարած էր նախօրեակի սյլ եւ այլ պահերուն տօնակատարութեան նպատակն եւ ծրագիրը : Իսկ Յորեկնանին Յայտագիրները կը տեմուռէին Եկեղեցիներու գոներու վրայ եւ այլ եւ այլ հիմնարկութեանց ցուցափեղկերու վրայ :

Պնտուած էր Մայր Եկեղեցւոյ մէջ հոծ բազմութիւն : Հայագող Սուրբին խնկելի նշխարները զեղեցիկ գոթական ոճով յօ- րինուած արկիլի մէջ գետեղուած էին ի յար- 40գանս՝ Աւագ խորանի նաւին մէջ շողարձակ լոյսերու տակ :

Մինչ Երգչախումբը Նուագախումբի ըն- կերակցութեամբ կ'երգէր «Պորհուրը խորին» եւ նուագին ալիքները կը կոծէին հսկայ կա- մարները եւ ամբողջ Եկեղեցին կ'արձագան- գէր, երեւցաւ նաւին մէջ հանդիսագիր խումբը զգեստաւորուած հանդերձանքին ծէօի ոսկեհիւս զարմանագործ հանդերձանքին մէջ, որուն կը հետեւէր Գեր. Հ. Մեսրոպ Վ. Հապոյզեան, Միթթարեանց Աբբասայրը : Զուն հանդ առաւ Ս. Ստեփանոսի Նշխարաց առաջ. կանգ առաւ Ս. Ստեփանոսի Նշխարաց առաջ. Գեր. Աբբասայր խնկարկեց ի յարգանս Ս. Նշխարաց : Աչքեր հոսեցին արցունքներ, յու-